

راهکارهای ارتقاء فرهنگ محیط‌زیستی و حقوق آن

یوسف عمرانی نژاد^۱

چکیده

خدای متعال با خلق طبیعتی متناسب با زندگی بشر و همه جانداران زمینه رشد و کمال و پرورش آنها را فراهم کرده است. در قرآن کریم بارها با یادآوری نعمت آب، خاک، باد، آتش، جنگل‌ها، باغات و مزارع، دشت‌ها، کوه‌ها، دریاها و معادن و در یک کلام انفال سخن گفته و بیان داشته زمین گهواره و مهد آرامش و سکونت شما است. به همین دلیل بشریت باید در مقابل این همه نعمت مسئولانه برخورد کند و با طغیان و خودخواهی باعث فساد و تباهی آن نشود تا محیط‌زیستی زیبا، آرام، امن، با طراوت، شاد و مفرح برای خود و دیگر جنبندگان به ارمغان آورد. ولی متأسفانه بشر با رفتارهای غیرمسئولانه بالأخص در عصر حاضر باعث تغییر و تخریب محیط‌زیست خود شده است. درحالی‌که این رفتار نه شایسته او و نه به صلاح دیگر جنبندگان در این گیتی است. در این مقاله، به راهکارهای ارتقاء فرهنگ محیط‌زیستی و حقوق آن پرداخته شده است.

کلمات کلیدی: راهکار، فرهنگ، محیط‌زیست، حقوق

۱- مقدمه

از مهمترین مسائل بشر فضا و مکانی است که در آن زندگی می‌کند، محیطی که در آن حشرونشر دارد، در آن محیط متولد می‌شود رشد می‌کند و بزرگ می‌شود، محیطی که جسم، روح، رنگ پوست، اخلاق و در همه ابعاد انسان تأثیرگذار است. به همین دلیل می‌بینیم افراد متأثر از مکانی که زندگی می‌کنند سفیدپوست، سیاه‌پوست و به شمایل گوناگون هستند. افراد هر قاره‌ای رنگ و شمایل مختص به خود را دارند، حتی در یک کشور مناطق شمالی و جنوبی رنگ پوست آنها متفاوت از همدیگر است. روح و روان انسان‌ها هم به همین شکل متأثر از محیطی که در آن زندگی می‌کنند می‌باشد. البته این یک مبحث طبیعی است و هیچ ایراد و اشکالی بر آن وارد نیست ایراد و اشکال از آنجا هست که بشر با دست خود به جان طبیعت می‌افتد و در حد بیش از نیاز خود و به‌صورت خودخواهانه و غیرمتمعارف آن را تغییر و به سمت نابودی سوق می‌دهد و باعث به مخاطره افتادن زندگی بشر می‌شود. به همین دلیل لازم است نگاه و توجه انسان‌ها و جوامع به محیط‌زیست تغییر کند به‌نحوی که باعث ارتقاء فرهنگ محیط‌زیستی شود. بخشی از این تغییر می‌تواند متأثر از دین باشد، چرا که در همه ادیان بالأخص دین اسلام که در ذیل به آن اشاره خواهد شد اهمیت بسزایی برای طبیعت قائل شده است.

^۱ عضو هیات علمی واحد دهدشت، دانشگاه آزاد اسلامی، دهدشت، ایران YusufOmraniNejad@mihanmail.ir

۲- اهمیت محیط زیست و طبیعت در اسلام

در کتاب الهی قرآن کریم آیات متعددی در مورد جایگاه و اهمیت برجسته زمین، این موهبت الهی وجود دارد که به برخی از آنها اشاره خواهد شد.

در سوره شریفه الرحمان آیه ۶ می‌فرماید: "و الارض وضعها للانام" و زمین را برای جهانیان بنا نهاد. خدای متعال در این آیه کریمه به زمین به عنوان محیط زیست انسان اشاره می‌کند، محیطی که اگر نبود زندگی شکل نمی‌گرفت، به همین خاطر در روایتی از رسول خدا نقل شده که فرمودند: ان الارض امکم " (نهج الفصاحه، حدیث ۱۱۳۰) زمین مادر شماست؛ یعنی اساس انسان از خاک است همان طور که مادر بستر وجود و پرورش انسان است خاک هم چنین جایگاهی دارد از این خاک انسان به وجود می‌آید، غذایش از همین خاک تهیه می‌شود و به همین خاک بر خواهد گشت، مثل فرزندی که از مادر متولد می‌شود و به دامن او برمی‌گردد. در این حد از قداست. لذا خدای متعال در آیه ۱۴۱ سوره انعام وقتی می‌خواهد خود را معرفی کند به باغ‌ها و نخل‌ها و زرع‌های روئیده از زمین به عنوان مخلوقات و شاهکار خود اشاره می‌کند و می‌فرماید:

" و هو الذی انشأ جنات معروشات و غیر معروشات و النخل و الزرع مختلفا اكله و الزيتون و الرمان متشابها و غیر متشابها كلوا من ثمره اذا اثمر و اتوا حقه يوم حصاده و لا تسرفوا انه لا يحب المرففين "

اوست آن خدایی که برای شما بستان ها از درختان داربستی مانند انگور و درختان آزاد و درختان خرما و زراعت‌ها که میوه و دانه‌های گوناگون آرند و زیتون و انار و میوه‌های مشابه یکدیگر و نامشابه بیافریند شما هم از آن میوه هرگاه برسد تناول کنید و حق زکات فقیران را در روز درو و جمع‌آوری کردن بدهید و اسراف نکنید که خدا مسرفان را دوست نمی‌دارد.

در این آیه شریفه همه زیبایی‌های به وجود آمده در زمین را از درختان سرسبز و خرم و بانشاطی می‌داند که خالق آن خدای قادر متعال است.

در سوره هود آیه ۶۱ خالق مهربان یادآوری می‌کند که " هو انشأکم من الارض و استعمرکم " خدا شما را در زمین خلق کرد و شما را به عمارت و آباد کردن زمین گماشت.

زمین را گهواره ای برای انسان می‌داند می‌فرماید: الم نجعل الارض مهادا و الجبال اوتادا " (نبأ ۶ و ۷) آیا ما زمین را مهد آسایش خلق نگردانیدیم؟ و کوهها را عماد و نگهبان آن نساختیم.

کوههایی که به صورت میخ هایی که ریشه های آنها در دل زمین به هم متصل است و باعث حفظ زمین از لغزیدن می‌شود در نتیجه محیط آرامی را برای زندگی بشر فراهم می‌کند.

۳- نعمت آب

دیگر از مواهب طبیعی آب است که در قرآن اهمیت آن مکرر بیان شده است. دو سوم زمین غرق در این نعمت حیاتی است که فرمود " وما انزل الله من السماء من ماء فأحيا به الارض بعد موتها " (بقره ۱۶۴) و بارانی که خدا از آسمان نازل کرده و به وسیله آن زمین را پس از مردگی اش زنده ساخته است. در آیه شریفه دیگری آب را وسیله رویش میوه ها و گیاهان گوناگون دانسته می‌فرماید " وانزل من السماء ماء فاخرج به من الثمرات رزقا لکم " (بقره: ۲۲) و از آسمان آبی نازل کرد و به وسیله آن از میوه‌های گوناگون رزق و روزی برای شما بیرون آورد.

آب را مایه طهارت و پاکیزگی می‌داند " و ينزل عليكم من السماء ماء ليطهركم به " (انفال: ۱۱) و برایتان از آسمان آبی نازل کرد تا شما را به وسیله آن از آلودگی ها پاک کند.

آب باعث سرسبزی و خرمی زمین می‌شود " انزل من السماء ماء فتصبح الارض مخضرة " (حج: ۶۳) آنچه از آیات فوق استخراج می‌شود اینکه آب مایه حیات زمین و انسان است و اگر آب نباشد محیط زیستی وجود نخواهد داشت، محیط زیست سالم، پربرکت، شاد و مستعد زندگی آرام در بستری شکل می‌گیرد که آب گوارا، طاهر و کافی وجود داشته باشد و الا سرنوشت زمین و اهلس چیزی جز موت و نابودی نیست. به همین دلیل بشریت باید قدر این نعمت خدادادی را با درست استفاده کردن

از آن بداند تا از انسان‌ها گرفته نشود و در نتیجه در معرض نابودی قرار نگیریم، زیرا که برخی از نعمت‌ها با کفران و عصیان از بین می‌رود. همان‌طور که امام علی علیه السلام در دعای کمیل می‌فرماید: اللهم اغفر لی الذنوب التي تغیر النعم "خدایا بیامرز آن گناهی را که کیفرها را فرو می‌بارند. یکی از اثرات بارز کیفر و ناسپاسی نعمت آب، خشکسالی و فرو رفتن آب است باعث می‌شود طراوت و شادابی از هستی گرفته شود. مسأله‌ای که قرآن آن را تذکر داده است و فرموده: "ظهر الفساد فی البر و البحر بما کسبت ایدی الناس" (روم: ۴۱) در خشکی و دریا به سبب اعمال زشتی که مردم به دست خود مرتکب شدند فساد و تباهی نمودار شده است. پس انسان مکلف است بشرح ذیل آگاهی‌اش را نسبت به این نعمت‌هایی که غرق در آنها است ارتقاء دهد تا از او به کیفر کفران گرفته نشود.

۳-۱- ارتقاء آگاهی انسان نسبت به طبیعت

باید تلاش شود که سطح آگاهی جامعه نسبت به محیط‌زیست افزایش پیدا کند، چرا که محیط‌زیست خاستگاه ما، محل رشد ما، مهد و منزلگاه و سجده گاه و تفرجگاه ماست، ما بخشی از طبیعتیم. پیدایی و حیات و ممات و تربیت و تعالی ما بسته به طبیعت است. از دیدگاه ربانی طبیعت مآئده‌ای است که پروردگار عالم برای ما گسترانیده است. ما بر سر سفره مهر و محبت و لطف الهی نشسته ایم. وقتی با نگاه ربانی به طبیعت می‌نگریم آن را در جایگاه و موقف والا تری قرار داده ایم. بر خلاف نگاه مادی گرایانه که طبیعت را کر و کور تلقی می‌کند، در نگاه الهی طبیعت دارای درک و شعور و منطق است. در این نگاه تمام ذرات هستی به تسبیح و تهلیل مشغولند. (سوره جمعه: ۱) ولی بشر تسبیح و تهلیل او را نمی‌فهمد و درک نمی‌کند "ولکن لا تفقهون تسبیحهم" (اسراء: ۴۴) ولی شما تسبیح آنها را نمی‌فهمید.

به قول مولوی:

جمله ذرات عالم در نهان با تو می‌گویند روزان و شبان

ما سمعییم و بصیرییم و خوشییم با شما نامحرمان ما خامشیم (مثنوی معنوی، دفتر سوم)

زمین و هستی از آن جهت که مظهر جلال و جبروت و ربانیت و قهاریت خدای متعال است و مسجد و معبد بشریت می‌باشد مقدس است. زمین و آسمان ودیعه الهی هستند که ما در برابر آن مسئولیم. مسئولیت اقتضا می‌کند که به بهترین شکل از آن استفاده شود. در روی این کره خاکی به اسراف و تبذیر، افراط و تفریط مبتلا نشویم، خدای متعال از این خاک انسان را در بهترین هیات و شمایل خلق کرد "لقد خلقنا الانسان فی احسن التقویم" (تین: ۴) و او را در همین زمین خلیفه خود قرار داد "انی جاعل فی الارض خلیفه" (بقره: ۳۰) من جانشینی در زمین قرار می‌دهم تا به بهترین شکل از این خاک حفاظت و حمایت کند وظیفه دارد به گلی که سرشت اولش از اوست مدارا و مهربانی کند و به طبیعت صدمه نزند. بلکه به آن عشق بورزد و احساسات پاکش را نثار آن کند، باور کند که طبیعت موجود زنده‌ای است که در برابر جمال و جلال الهی سر تعظیم فرو می‌آورد. "و لله یسجد من فی السموات و الارض" (نحل: ۴۹) آنچه در آسمان‌ها و زمین است برای خدا سجده می‌کند.

باور کند که از ذره ذره اعمال ما طبیعت آگاه است و روزی در محکمه عدل الهی از ما شکایت خواهد کرد "یومئذ تحدث اخبارها بان ربک اوحی لهما" (زلزله: ۴ و ۵) آن هنگام زمین مردم را به حوادث خویش آگاه می‌سازد؛ که خدا به او چنین الهام کند. به همین دلیل بشر باید سطح نگاهش را نسبت به محیط‌زیست ارتقاء دهد که برخی از مواردش بیان می‌شود:

الف) آموزش‌های حضوری

اگر کارشناسان خبره محیط‌زیست و طبیعت دوست با تبلیغ حضوری و چهره به چهره در هر کوی برزن، در هر شهر و روستایی و در هر آبادی با مردم از اهمیت محیط‌زیست در زندگی آنها بگویند و تمام توجه آنها را معطوف به نعمت‌های بزرگ الهی کنند. از احساس گیاه در گلدان و باغچه تا درختان تنومند کوهساران که دارای درک و شعور هستند. از تأثیر حشرات و جانداران و ذره ذره این عالم در زندگی ما و اینکه هیچ چیزی در این عالم عبث و بیهوده نیست بلکه همه در مسیر خدمت به بشریتند بگویند و بیان کنند بشر مسئولانه تر با طبیعت برخورد خواهد کرد، زیرا که طبیعت سخاوتمندانه همه هستی‌اش را تقدیم انسان کرده است. لذا در قرآن می‌فرماید: "الم تتروا

ان الله سخر لکم ما فی السموات و ما فی الارض " (لقمان: ۲۰) آیا شما مردم به حس مشاهده نمی کنید که خدا انواع موجوداتی که در آسمانها و زمین است برای شما مسخر کرده است.

یعنی هیچ چیزی در این عالم و چرخه هستی بیهوده و بی حکمت نیست بلکه رازی دارد که بسیاری از آنها بر ما پوشیده است.

به قول مرحوم سهراب سپهری:

و نخواهیم مگس از سر انگشت طبیعت بپرد

و نخواهیم پلنگ از در خلقت برود بیرون

و بدانیم اگر کرم نبود، زندگی چیزی کم داشت

و اگر خنج نبود، لطمه می خورد به قانون درخت (صدای پای آب، سپهری)

ب (بهره گیری از رسانه ها:

عامل دیگری که بشدت در ارتقاء فرهنگ زیست محیطی جامعه اثر گذار است رسانه های ارتباط جمعی هستند. رسانه های ارتباط جمعی عبارتند از کانال های ارتباطی گوناگون از قبیل شبکه های رادیو و تلویزیونی، شبکه های مختلف مجازی، روزنامه های مختلف کشوری و همه کانال های ارتباطی که منبع اطلاعات مردم هستند و نقش مهمی در هدایت افکار عمومی جامعه دارند، رسانه ها رخدادهای گوناگون روز را به اطلاع مردم می رسانند، صدای مردم هستند و مسئولان را جهت پاسخگویی ملزم می نمایند، وسائل ارتباط جمعی می توانند

آگاهی مردم را در مورد مسائل و معضلات مختلف فرهنگی و اجتماعی بالا برده و باعث ایجاد تغییرات مفید و مؤثر در این حوزه ها شوند.

در عصر حاضر به دلیل زندگی متفاوت اجتماعی نسبت به گذشته، مسائل و مشکلات و بحران های زیست محیطی بسیاری در جهان وجود دارد که برای بهبود این مسائل اقدامات دولت ها به تنهایی کافی نیست بلکه باید توده مردم مساعدت و همیاری و مشارکت کنند. جهت ارتقاء فرهنگ زیست محیطی رسانه ها می توانند نقش محوری ایفا کنند.

انها از یک طرف قوانین و رویدادهای زیست محیطی را منعکس می کنند تا بستری شود برای آموزش، تشویق و آگاهی مردم و تقویت احساس مسئولیت آنها در برابر محیط زیست و از جهت دیگر به بیان دغدغه های مردم در حوزه معضلات زیست محیطی بپردازد تا بتوانند حساسیت مسئولین مربوطه را جهت حل این معضلات برانگیزانند.

از آنجا که امروز بخش عمده ای از مردم به رسانه ها دسترسی دارند و از طریق اخبار، تصاویر و مستندات، بحران ها و تهدیدات زمین در زمینه زیست محیطی را دریافت می کنند، اطلاع رسانی در مورد عواقب جبران ناپذیر رفتارهای مخرب بشر بر محیط زیست می تواند موجب تقویت احساس مسئولیت آنها نسبت به محیط زیست شود و از عمده ی فجایع در این زمینه جلوگیری کنند.

۴-حقوق طبیعت و محیط زیست

از آنجا که اساس و ریشه انسان از خاک است و سفرش به سوی خدای متعال از خاک و طبیعت آغاز می شود و به ماورای طبیعت می رسد "ان الی ربک الرجعی" (علق: ۸) منتهای انسان به سوی پروردگارش هست. اقتضاء می کند که رفتار غیرمسئولانه نسبت به طبیعت نداشته باشد. انسان با صدمه زدن به طبیعت، در حقیقت تیشه به ریشه خودش می زند. احترام به طبیعت و مراقبت از آن، لطفی در حق طبیعت نیست، لطف در حق خودمان است.

ما در برابر طبیعت چه وظایفی داریم؟ طبیعت چه حقوقی به گردن ما دارد.

آگاهی به طبیعت موجب می شود که ما زندگی خود را بر اساس مهر و محبت با طبیعت برنامه ریزی کنیم. احترام به طبیعت، مواظبت و مراقبت از طبیعت همچون یک موهبت بی بدیل الهی، قناعت در استفاده از طبیعت و دوری از اسراف و تبذیر و افراط و تفریط و هدر ندادن و ضایع نکردن نعمت های الهی، ظاهر نگه داشتن طبیعت از انواع آلاینده ها از زباله تا محصولات صنعتی تا سوخت های فسیلی در حد توان و امکانات، شکر استفاده از طبیعت با حفظ و مراقبت از گیاهان و جانوران و حفظ خاک و آب و جنگل و کوه میسر است. از جمله کارهایی است که ما می توانیم از آن طریق وظیفه ی خود در قبال محیط زیست را ادا کنیم. طبیعت ناموس ماست، باید نسبت به

آن غیرت داشته باشیم آن چنان که کسی جرأت تعرض به آن را نداشته باشد به همان شکلی که در مقابل یک دشمن مهاجم از یک وجب خاک دفاع می کنیم. مع الاسف بسیاری از ماها به این رسالت و وظیفه سنگین خود توجه کافی نداریم و روز به روز آلودگی، فساد و ویرانی طبیعت بیشتر و بیشتر می شود.

ما وظیفه داریم جهت سالم زیستن خود و هم نوعانمان به بهترین شکل از زمین استفاده کنیم. امام سجاد علیه السلام درباره کلام خدای متعال که فرموده "الذی جعل لکم الارض فراشا" (بقره: ۲۲) آنکه زمین را همچون زیر انداز شما کرد. فرمودند:

جعلها ملائمه لطائفکم موافقه لاجسادکم.
لم يجعلها شديده الحمى و الحراره فتحرقکم
ولا شديده البروده فتجمدکم و لا شديد الطيب
الريح فتصدع هاماتکم ولا شديده النتن فتعطبکم
و لا شديده اللين کالماء فتغرقکم ... (میزان الحکمه: ج ۱)

آن را ملایم طبع شما و موافق با پیکرهایتان قرار داد. نه آن اندازه گرم و سوزان که شما را بسوزاند و نه آن قدر سرد که منجمدتان کند. نه بوی تندی دارد که سر درد بگیرید و نه آن قدر بدبو که هلاکتان گرداند. نه آن قدر نرم است که چون آب شما را غرق سازد و نه آن اندازه سخت است که نتوانید در آن خانه و ساختمان بسازید و مرده هایتان را جای دهید. بلکه خداوند عزوجل آن را به اندازه ای محکم ساخت که از آن سود می برید و خود و ساختمان هایتان را نگه می دارید پس از این روست که زمین را بستر شما قرار داد.

از آن رو که طبیعت هر لحظه و هر دم به انسان خدمت می کند، عوامل سودمندش را در اختیار او قرار می دهد، در سفره های زیر زمینی آب جمع می شود و پیکر جانداران که تجزیه شده اند، به خاک بر می گرداند با طبیعت زیبایش که مجموعه ای از کوه، دریا، دشت، جنگل و حتی کویر به نوعی به انسان آرامش می بخشد وظیفه انسان جهت حفاظت از او سنگین است. با داروهای گیاهی اش موجودات را از چنگ بیماری ها نجات می دهد. گیاهان موادی در هوا می پراکنند که باعث از بین رفتن بیماری های مختلف می شود به گفته دانشمندان درختان کاج، گردو، بلوط، فندق و اکالیپتوس موادی در هوا پخش می کنند که بسیاری از باکتری ها و سل، مبتلایان را به مناطقی که جنگل های کاج وجود دارد می فرستند (ره توشه راهیان نور ۱۳۷۵ ص ۴۷۰).

این اندکی از فوائد بی شمار طبیعت است که بر ما پوشیده است به همین جهت می بینیم در کلام پیشوایان دین طبیعت را از نعمت های الهی می داند و انسان را در حفظ و توسعه آن مسئول و موظف می داند، امام صادق علیه السلام فرمودند:

"وخلق له الشجر فکلف غرسها و سقیها و القیام علیها" (الحیاه، ج ۵، ص ۳۴۷)

انسان به کاشتن، آب دادن و مواظبت کردن از درخت مکلف شده است.

مقام معظم رهبری می فرمایند:

برای سبز نگه داشتن کشور بایستی نهضتی فراگیر برپا شود و شکر نعمت، در استفاده هر چه بهتر از امکانات است. در ادامه امام صادق علیه السلام می فرمایند: لاتقطعوا الثمار فیصیب الله علیکم العذاب (میزان الحکمه، ج ۵، ص ۲۴) درخت مشمر را قطع نکنید که خدا عذاب سخت بر شما نازل خواهد کرد.

پس انسان وظیفه دارد و مسئول است از طبیعت حفاظت کند. مخصوصا به کاشت درخت برای بهبود زندگی خود اهمیت دهد زیرا که درخت در اصلاح خاک نقش مهمی دارد، موجب فرو رفتن آب در زمین می گردد و از بروز بی رحمانه سیل جلوگیری می کند. این همه تاکید و مسئولیت برای این است که خدای متعال طبیعت را مستقل آفریده است، میلیون ها سال استوار و خرم برپای ایستاده اگر دست

ویرانگر آدمی آن را از میان نبرد، همچنان به حیات سبز خویش ادامه می‌دهد، بی آنکه در اندیشه یاری دیگران باشد یا دست نیاز به سمت غیر خویش دراز کند.

نکته دیگری که وجود دارد این است که دولت ها با وضع قوانین کیفری سخت نسبت به متعرضین به محیط‌زیست و منابع طبیعی و حفاظت و حمایت از حامیان و دوست داران طبیعت بازدارندگی لازم نسبت به حراست و حفاظت از محیط‌زیست به عمل آورند.

۵- نتیجه گیری

در مباحث گذشته به راهکارهای ارتقاء فرهنگ محیط‌زیستی و اهمیت محیط‌زیست از دیدگاه کتاب الهی و جایگاه برجسته طبیعت پرداخته شد. از آنجا که زمین محل رشد، نمو، تولد، تولید و اساس انسان است و از طرفی همه نیازمندی های او در همین زمین تأمین می‌شود، باید با نگاه و برخورد مسئولانه اجازه ندهد این نعمت گرانبه‌تر به سمت تباهی، فساد و ضایع شدن برود بلکه با تمام وجود در حراست و حفاظت از آن با مشارکت احاد جامعه تمام مساعی خود را بکار گیرد تا مبادا مشمول عذاب کفران و سلب نعمت گردد. در مقابل این نعمت الهی حقوقی به گردن دارد از جمله این حقوق ارتقاء آگاهی هموعان خود با استفاده از وسایل گوناگون ارتباط جمعی و تبلیغ و تبیین چهره به چهره در رابطه با محیط‌زیست، جهت جلوگیری از تباهی و ضایع کردن نعمت های آن است. در کنار همه این موارد وضع قوانین حقوقی و کیفری که می‌تواند بازدارندگی لازم را نسبت به حفظ محیط‌زیست داشته باشد ضروری و لازم می‌باشد.

۶- منابع

قرآن کریم

- ۱- بلخی، جلال الدین محمد، مثنوی معنوی.
- ۲- حکیمی، محمد رضا، الحیاء، تهران، دفتر نشر فرهنگ، ۱۳۷۱ ش.
- ۳- سپهری، سهراب، صدای پای آب، پنجمین کتاب از هشت کتاب.
- ۴- ری شهری، محمد مهدی، میزان الحکمه، قم، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۸۶.
- ۵- ره توشه راهیان نور، قم، دفتر تبلیغات اسلامی ۱۳۷۵ ش.
- ۶- نهج الفصاحه